

De sociogenese van het woord 'Taboe' in West-Europa

of: De 'Edele Wilde' en de 18de eeuwse burgerij

P. J. H. Kapteyn

Dit artikel vormt een deel van een uitgebreidere studie over sociale functies van menselijke zelfcontrole en over sociale kondities van bepaalde ontwikkelingen daarin. Recente, nogal opzienbarende verschuivingen in vormen van zelfcontrole en de spanningen en problemen die zich daarbij voordoen, vormen de aanleiding tot dit onderzoek en zijn er tevens mede het object van. Als leidraad bij deze studie gebruik ik het woord 'taboe' dat de laatste jaren vaak en treffend gebruikt is om de verschuivingen en problemen te karakteriseren. In het onderstaande zal hopelijk duidelijk worden hoe onderzoek naar de introductie van het woord en naar de sociale functies en kondities daarvan, een eerste oriëntatie biedt en de problematiek verheldert.

Inleiding

Aan het huidige gebruik van het woord 'taboe' zijn twee, nauw verweven functies te onderscheiden. In de eerste plaats dient het woord om verboden te signaleren die stilzwijgend, vaak nauwelijks bewust en derhalve dwangmatig worden geëerbiedigd. In de tweede plaats geven zij die het woord gebruiken er tevens mee te kennen zelf die irrationele verboden wel te doorzien en er boven te staan.¹ Deze korte aanduiding van de huidige functies van 'taboe' lijkt voldoende om een aantal problemen op te roepen. De vraag ligt voor de hand hoe mensen aan die taboes zijn gekomen, waarom zij zichzelf restricties in de vorm van sterke schaamte- en pijnlijksheidsgevoelens opleggen zonder het goed te beseffen. De vraag is ook hoe mensen dan toch die taboes gaan herkennen en hun eigen omzichtigheden doorbreken. De vraag is tenslotte hoe de vormen van zelfcontrole, waar gevoelens van schaamte en pijnlijkheid een deel van vormen, veranderen wanneer taboes eenmaal doorbroken zijn. Voor het beantwoorden van deze vragen gebruik ik als eerste oriëntatiepunt — noodzakelijk te midden van deze weinig afgebakende problemen — het woord 'taboe' zelf. Kennis van het ontstaan en de verdere carrière van dit woord kan in de eerste plaats leiden tot inzicht in de sociale kondities die het besef van taboes mogelijk maken en kan vandaaruit tevens aanwijzingen geven omtrent de sociale kondities die gelden voor het ontstaan en voor het

'verdwijnen' van 'taboes'.

In dit artikel concentreer ik me op de introductie van het woord in West-Europa aan het eind van de 18de eeuw en op maatschappelijke processen die met deze introductie samenhangen. Ter sprake zullen komen de veranderende positie van de burgerij in deze tijd en de daarmee verbonden veranderingen in de visie van die burgerij op 'primitieve' samenlevingen.

Kort overzicht vooraf

Bij een sociogenetisch onderzoek naar het woord 'taboe' doet zich een probleem voor dat op het eerste gezicht de onderneming op losse schroeven zet. Het woord is, zoals de klank doet vermoeden, van 'primitieve' herkomst en zowel het ontstaan van het woord als de sociale kondities daarvan laten zich niet of nauwelijks achterhalen. In recente beschouwingen, waarin 'taboe' niet zonder meer, maar reflecterend gebruikt wordt, komt dit duidelijk naar voren.² Hoe actueel taboes en het doorbreken ervan ook moge lijken, zo is dan de bewering, juist het woord zelf maakt duidelijk dat taboes in het algemeen geen specifieke sociale kondities hebben maar behoren tot het menselijk leven en samenleven als zodanig. Oude taboes mogen worden doorbroken en overwonnen. Nieuwe zullen hun plaats innemen. De spanning zal blijven bestaan en vormt een onderdeel, zo zou je kunnen zeggen, van de 'condition humaine' of van het 'Algemeen Menselijk Patroon'.³

Bij nader inzien is deze voorstelling van zaken echter — op z'n minst gedeeltelijk — onjuist en misleidend. In West-Europa — en daar gaat het hier om — is het woord in het geheel niet van onherleidbare datum, maar werd het zo'n 200 jaar geleden geïntroduceerd en bovendien achten zij, die het woord omstreeks 1780 gaan gebruiken het aanvankelijk bepaald niet van toepassing op eigen samenleving. Integendeel, taboes zijn voor hen rare en redeloze verboden van wilde volken waar zij zichzelf boven verheven voelen. Het 'primitieve' woord 'taboe' heeft bij hen een denigrerende klank en brengt zo hun geloof in de superioriteit van eigen beschaving tot uitdrukking.

De vraag naar de sociogenese van dit woord in West-Europa is derhalve wel te stellen en is de vraag naar de sociale kondities van deze laatdunkende en verbazingwekkende ontdekking van 'primitieve' taboes, waarin West-Europa — en dan in eerste aanleg vooral burgerlijke groeperingen — eerder afwijkt van, dan overeenkomt met wat in minder ontwikkelde samenlevingen te doen gebruikelijk was.

De vraag naar de sociogenese van dit woord in West-Europa is echter ook nog een andere die de eerdere meer relevant maakt, maar het geheel tevens wat ingewikkelder. Enkele decennia na de introductie wordt het woord ook met zijn denigrerende klank, namelijk wèl gebruikt binnen de West-Europese samenleving zelf en begint het naast het geloof in, tevens de twijfel aan de

superioriteit van eigen beschaving uit te drukken. Het verwarrende en misleidende is nu, dat het bij oppervlakkige beschouwing lijkt alsof hetzelfde 'primitieve' en 'moderne' woord ook gelijke gebeurtenissen aangeeft. Bij nauwkeuriger observatie blijkt het slechts om een associatie of een gelijkenis te gaan. Het 'moderne' woord slaat niet op hetzelfde als het 'primitieve' woord, maar juist op een aspect van die sociale en ook psychische kondities waardoor de laatdunkende ontdekking van primitieve taboes mogelijk werd en waarin zoals gezegd West-Europa is gaan afwijken van minder ontwikkelde samenlevingen.

Het woord 'taboe' gaat m.a.w. een eigenaardige spanning in West-Europa uitdrukken. Aan de ene kant wordt het woord vanaf het eind van de 18de eeuw gebruikt om het geloof in de superioriteit van eigen beschaving aan te geven tegenover hen, die nog meer in een 'natuurlijke' staat leven en aan de andere kant wordt het woord vanaf omstreeks 1800 eerst terloops en later met meer nadruk gericht juist tegen die eigen beschaving. De vraag naar de sociogenese van dit woord is de vraag naar de aard en de kondities van deze spanning. In dit artikel beperk ik mij tot een 'pool' van het spanningsveld, de introductie van het 'primitieve' woord 'taboe'.

De ontdekkingsreiziger Cook over taboes

Zoals gezegd, 'taboe' is van uitheemse herkomst. Het stamt uit Polynesië en de Engelse ontdekkingsreiziger James Cook is de eerste die er in West-Europa over schrijft.

Hij vertelt in het relaas van zijn derde en laatste reis van 1776 tot 1780 dat het woord veel en in uitéénlopende situaties gebruikt wordt.

Het heeft 'a comprehensive meaning' schrijft hij wat vaag. 'In general it signifies forbidden'⁴ en op sommige plaatsen 'is it applied to all cases where things are not to be touched'.⁵ De zin van de verboden ontgaat hem echter. Taboes lijken raar en raadselachtig.

Maar niet altijd. Soms slaat het woord op verboden die er toe dienen eigendom te beschermen en schaarse goederen te verdelen,⁶ of die voortvloeien uit privileges van vooraanstaande inlanders.⁷ Deze 'civiele'⁸ functies, zoals zijn reisgenoot King ze noemt, leveren geen raadsels op, maar vergroten wel de raadselachtigheid van die taboe-verboden waarvan de zin hem onduidelijk blijft. Zo vertelt hij hoe een aantal stamhoofden op tegenbezoek aan boord van zijn schip geen gevolg geven aan de uitnodiging met hem de maaltijd te gebruiken. Ze weigeren beslist en zeggen 'taboe' te zijn. Cook begrijpt niet waarom.⁹

Uit opmerkingen elders in zijn verslag, valt af te leiden, dat hij geneigd is taboes als vorm van bijgeloof te beschouwen.

Bij een vergelijking in taboe-verboden tussen twee stammen zegt hij voorzich-

tig: 'We thought them more superstitious than any of the others were'.¹⁰ Met de interpretatie dat de vreemde taboes voortkomen uit een geloof in goden die er niet zijn, verheft Cook zich wel boven zijn 'gasteren', maar veel wijzer wordt hij er niet van.

Hoe is immers voor hem de kwalificatie bijgeloof te rijmen met de zeer belangrijke constatering, dat de eilandbewoners zonder merkbare hinder taboes overtreden, wanneer zij niet door soortgenoten kunnen worden betrapt — 'and it hath sometimes happened that when a woman was alone in our company she would eat with us, but always took care that her own people should not know what she had done, so that whatever may be the reason for this custom, it certainly affects their outward manners more than their Principle'.¹¹

Cook vindt het vreemd. Taboes zijn — soms — zinloze verboden. Dat zij zo. Ze zouden echter op een religieus principe gebaseerd kunnen zijn. Dat is echter niet het geval. De goden blijken alleen te bestaan als men onder elkaar is en ze blijken te verdwijnen met het oog van de soortgenoten mee.

Hij komt er niet uit. Ook niet, wanneer hij hen zelf vraagt naar het waarom van hun taboes. Hun antwoord is nietszeggend: omdat het goed is.

'They were often asked the reason, but they never gave no Answer, but that they did it because it was right'.¹²

Tot zover Cook — voorlopig.

De opkomst van de 'Edele Wilde'

Cook's relaas staat niet op zichzelf, maar past in een reeks van verhalen over verre en vreemde volken, die al eeuwenlang, maar in sterkere mate in de 18de eeuw de nieuwsgierigheid en verbeelding prikkelen van het geletterde deel van de bevolking van West-Europa.

Overzie je de reeks en de reacties van het publiek in de 18de eeuw dan valt op hoe men, met en na Cook, minder oog krijgt voor de zedelijke vrijheid, de natuurlijkheid en de kracht van de 'gekleurde medemens' en meer gaat spreken van zijn gebrek aan beschaving en intelligentie. Het wordt dan duidelijk, hoe de ontdekking van en het onbegrip over taboes bij vreemde volken samengaat en samenhangt met een meer zakelijke en superieure omgang met 'de wilden' en met een verhoging van schaamte- en pijnlijkeitsgevoelens, of — meer in het algemeen — een versterking van de zelfcontrole. Deze veranderingen hangen op hun beurt samen met de toenemende maatschappelijke sterkte van burgerlijke groeperingen en met het dominant worden van hun levensstijl.

Tegen het eind van de 17e en in de loop van de 18e eeuw is één van de thema's, die de verhalen en publieke discussie beheersen, dat van de 'edele wilde'.¹³ Allerlei geruchten, anekdotes en persoonlijke ervaringen vormen het

materiaal, waarop eigen angstgevoelens en verlangens worden geprojecteerd en waaruit een ideaalbeeld wordt gevormd. Hoe ziet dit beeld eruit?

De 'edele wilde' is spontaan in het uiten en beleven van zijn zinnen, van zijn neigingen en opwellingen zonder daarbij naar de ene kant door te slaan en grof en ongemanierd te worden, of naar de andere kant door te slaan en slap, verwend of verwekelijkt te worden. Hij lijkt het volmaakt evenwicht tussen twee afschrikwekkende polen. Hij is niet onbeschaafd noch overbeschaafd, maar er precies tussen in, zonder nochtans beschaafd te kunnen heten, omdat hem juist die spanning vreemd is.

Hij is edel niet met moeite, maar van nature. Hij is het vanzelfsprekend. Hij weet van niets. Hij is het in alle onschuld. Hij kent geen schaamte, zonder daardoor schaamteloos te zijn.

Zo schrijft de Franse ontdekkingsreiziger Louis de Bougainville, die een aantal jaren voor Cook op Tahiti was, over zijn bezoek aan dit eiland: 'I thought, I was transgrated into the garden of Eden. Everywhere we found hospitality, care, innocent joy and every appearance of happiness amongst them'.¹⁴ Vooral frappeert hem de ongedwongen vrije sexuele omgang waarbij ook de vreemde gasten vanzelfsprekend worden betrokken, zonder valse schaamte, zonder enige nadrukkelijkheid. Hij spreekt van 'la liberté de moeurs, la douceur de pouvoir se livrer à l'amour sans contrainte et sans fausse pudeur'.¹⁵ De ontdekking, dat er grote machtsverschillen bestaan op Tahiti en dat er veel gevochten wordt, waarbij ook vrouwen en kinderen niet worden ontzien, blijft slechts een vermelding, die verbleekt in het licht van zijn enthousiasme voor de zachtheid der zeden.

Zoals deze idealisering van het eiland vorm geeft aan geluksfantasieën, zo drukt ze omgekeerd een aanklacht uit tegen de eigen Westeuropese levensstijl. De sexuele spanning, die op Tahiti als vanzelfsprekend opgeladen en ontladen wordt 'excite chez nous tant de jalousie, de discordes et de crimes'.¹⁶ De verzuchting gaat over in een argument, wanneer Bougainville het natuurlijk geluk van de Tahitianen verklaart uit het simpele feit, 'qu'une passion . . . était reduite à la satisfaction d'un simple appetit physique'.¹⁷ Bij ons is het allemaal te ingewikkeld; we zijn in de loop van de geschiedenis op de verkeerde weg geraakt. Tot deze konklusie dwingt het eiland Tahiti en dat maakt het tot een 'veritable paradis philosophique'.¹⁸ Eén van de stellingen, die daar dan besproken zouden kunnen worden levert ongetwijfeld Diderot, die in een 'supplement' op het reisverhaal van de Bougainville diens konklusie nog eens aanscherpt: 'Voulez-vous savoir l'histoire abrègè de presque toute notre misère? La voici. Il existait un homme naturel; on a introduit au dedans de cet homme artificiel et il s'est élevé dans la caverne une guerre civile qui dure toute la vie'.¹⁹

Bij dit beeld van deze natuurlijke mens, deze edele wilde, gaat het niet alleen, zoals bij Bougainville, om spontaniteit en vrijheid van zeden, maar ook om de

weerbaarheid en gehardheid van de wilden. De vrijheid maakt de 'edele wilde' niet slap of verwend. De Engelsman Hawkesworth, die de reisverhalen van Cook van filosofische konnotaties voorzag, toont zich onder de indruk van de harde levenskondities van sommige stammen en van hun vermogen daaronder het leven te bewaren. Ook hij maakt een vergelijking tussen hen dáár en wij hier en stelt de rethorische vraag wie van de twee er beter aan toe is. Wij zijn bezig met 'a perpetual and unsuccessful effort to gratify that infinite variety of desires which the refinement of artificial life have produced among us'.²⁰ Zij zijn het, die niet lijden 'from the want of innumerable articles which we consider, not as the luxuries and conveniences only but the necessaries of life: as their desires are few, they probably enjoy them all'.²¹

Uit de beschouwingen van Hawkesworth spreekt wat Lovejoy²² noemde 'hard primitivism' en uit die van Bougainville 'soft primitivism'. Samen complementeren deze visies het beeld van de 'edele wilde'.

Uit de eerste spreekt de wens naar soberheid en weerstand en de kritiek op slapheid en overdaad. Uit de tweede spreekt de wens naar spontaniteit en de kritiek op valse schaamte, maar ook al te hevige passies. Uit beide spreekt een behoefte aan argeloosheid en blijkt het besef, dat de eigen levensstijl niet natuurlijk, maar 'geworden' is en dat tijdens of met deze geschiedenis de ware menselijke natuur onder ons zoek is geraakt, maar bewaard is gebleven onder hen die zonder geschiedenis zijn.

De psychische spanningen en intellectuele oriëntatie die in de toenemende populariteit van de 'edele wilde' in de 18de eeuw tot uiting komen, hangen samen met sociale spanningen en wel vooral met die tussen burgerlijke middenlagen, wier maatschappelijke sterkte, die in de eerste plaats economisch gebaseerd was, toenam en aristokratische bovenlagen, die in de 18de eeuw hun kansen om het maatschappelijk gebeuren te beïnvloeden zagen afnemen maar nog lange tijd vooral regeringsfuncties bezet wisten te houden. Van deze maatschappelijke figuratie is de fictie van de 'edele wilde' een functie en daarbinnen heeft hij vooral functies voor de burgerlijke bovenlaag. De typerende spanning tussen een teveel en te weinig beschaving is het probleem van deze groepering, die zich in hun strijd tegen de aristocratie keert tegen de 'dekadentie' uit naam van de 'Natuur', de 'Rede' en de 'Deugd' en die zich in hun strijd tegen de laagste lagen keert tegen de ruwheid uit naam van diezelfde 'Rede' en 'Deugd', die dan echter minder natuurlijk lijken.

De strijd van de burgerlijke bovenlagen is zowel psychisch als sociaal een strijd op twee fronten. Dan weer identificeren zij zich met de adef, proberen te delen in hun 'savoir-vivre', hun gekultiveerde levensstijl en kijken met hen neer op het brute gepeupel, dan weer identificeren zij zich met het gewone volk, en vormen dan samen met hen 'de natie' of 'het vaderland' en beschuldigen de bovenlaag ervan al te 'gemanierd' te zijn.²³

De sceptische uitlatingen over de geschiedenis laten zien hoe zij deze niet als de hunne ervaren, maar als die van de aristocratie tegen wie zij zich verzetten uit naam van een a-historisch woord als 'Natuur'.²⁴ Tegelijk dient dit woord echter ook om hun afschuw aan te geven over de 'horrible' levenswijze van het gewone volk, die de 'state of nature' benadert.²⁵

De afgang van de 'Edele Wilde'

Zoals gezegd, treden er tegen het vierde kwartaal van de 18de eeuw verschuivingen op in het beeld van de 'edele wilde'; de accenten komen anders te liggen.

Ook Cook blijkt getroffen te zijn door het gemakkelijk leven op Tahiti. 'The curse of our fathers'²⁶: in het zweet des aanschijns zult Gij Uw brood verdienen, lijkt niet van kracht te zijn voor de bewoners van dit eiland. Ook hij verbaast zich vooral over de sexuele vrijheid, maar anders dan zijn voorgangers verlustigt hij zich niet, in wat eerder een aards paradijs leek, en toont zich evenmin geneigd in een vergelijking de eigen levensstijl te beklagen of zelfs maar ter discussie te stellen. Integendeel, zijn verbazing drukt tevens afkeer en verontwaardiging uit wanneer hij schrijft: 'more than one half of the better sort of the inhabitants have entered into a resolution of enjoying free liberty in love, without being troubled or disturbed by its consequences'.²⁷

Mannen en vrouwen verkondigen, volgens Cook, 'the most indecent ideas in conversation without the slightest emotion'.²⁸ Hij beschrijft vol afschuw hoe een jongeman gemeenschap heeft met een 12-jarig meisje, daarbij dan ook nog gadeslagen door een groepje omstanders, die duidelijk blijik geven van hun instemming.

Geschokt wijst hij het aanbod van de hand zelf ook zijn gang te gaan met de keur van vrouwen en dochters hem aangeboden door vooraanstaande inlanders, die zich op hun beurt daarover weer verbazen.

Deze afkeuring van Cook gaat gepaard met een aandacht, groter dan die van zijn voorgangers voor andere 'ondeugden'. Hij noemt de inlanders 'incorrigible liars and thieves'.²⁹ Cook is kortom in het geheel niet onder de indruk van hun nobele staat. Hij is vriendelijk, humaan en vooral zakelijk in zijn omgang met hen. Zij zijn hem van nut voor handel en proviandering. Hij kan hen gebruiken als gids voor hun eigen wereld, maar niet voor de zijne.

Deze veranderingen in de waardering van 'wilden' treden niet alleen in Engeland maar ook in Frankrijk naar voren. Daar is het de ontdekkingsreiziger La Perousse, die, vlak voor de Franse Revolutie, in het relaas van zijn reis niet voldoet aan de verwachtingen, waarmee Lodewijk de 16de hem uit had gezonden en waarmee ondermeer Rousseau, vlak voor zijn dood, hem had zien gaan. De Indianen, die hij ontmoet, zijn niet edel, maar doortrapt in het stelen en liegen. Ze zijn hypokriet en hun vriendschap is tijdelijk en voorge-

wend. Het is hen trouwens van het gezicht te lezen, vindt La Perousse, hun gelaatsuitdrukking deugt niet.³⁰

Deze kwalifikaties van La Perousse vinden in de tijd van de revolutie weinig weerklank, maar worden daarna ook in Frankrijk dominant in de visie van West-Europa op bewoners van andere continenten; zij gaan zich verheffen door hen te verlagen.

De veranderingen en verschuivingen blijken ook uit de publieke discussie over de 'edele wilde'. Ook daar worden de bezwaren sterker en vinden ze meer gehoor. Zelfs zij, die het ideaal blijven aanhangen en verdedigen gaan meer nadruk leggen op het karaktervolle en het radikaal-deugdzame van de 'edele wilde' en minder aandacht besteden aan zijn libertijnse trekken.

Het is vooral in Engeland, dat mensen als de zeer populaire Samuel Johnson ten strijde trekken, zij het tegen een karikatuur. De mens is niet van nature goed, stelt hij. Menselijkheid en mededogen zijn 'not natural to man'. Kijk maar naar kinderen, luidt één van zijn argumenten. Zij zijn 'always cruel' en zo ook de wilden. 'Pity is acquired and improved by the cultivation of reason'.³¹ De mens is evenmin van nature gelukkig en de wilden, die deze natuurlijke mens benaderen, zijn daarom niet te benijden.

'The savages have no bodily advantages beyond those of civilized man. They have no better health; and as to care or mental uneasiness, they are not above it, but below it like bears'.³² En hij insinueert dat zij, die het leven van beesten verheerlijken, zelf beestachtig zijn.

Hij vindt gehoor en het publiek laat zich minder bekoren en meeslepen door rijmende nostalgische ontboezemingen, als

Naked and smiling every nymph we see
Like Eve unaprond, ere she robbed the tree
Immodest words are spoke without offence
And want of decency shows innocence . . .³³

Een groot deel van het publiek toont zich geschokt. De schaamteloosheid moet niet langer onschuld heten, maar de onschuld heet nu schaamteloosheid. Het is dezelfde Samuel Johnson die samen met de aristokratische Selina Hastings strijd voert om de passages, waarnaar bovenstaande regels verwijzen, uit reisverhalen te schrappen³⁴; en met succes, over sexuele gewoonten en ontmoetingen tussen zeelui en inheemse vrouwen wordt eerst nog afkeurend gesproken en daarna gezwegen; het probleem van geslachtsziekte wordt op den duur niet meer met name genoemd en alcohol blijkt alleen nog maar verboden.

De wilde wordt een nogal liederlijk produkt, te vies om zomaar aan te pakken, te pijnlijk om zomaar te noemen — behalve als waarschuwend voorbeeld, en als uitdaging aan de Engelse natie om als de 'Teachers of Mankind' de beschaving te verbreiden.

On minds which thus untaught thus darkling stray,

To pour the radiant Beams of heavenly Day;
 To bid th'intemperate Reign of Sense expire,
 and quench th'unholy flame of loose Desire;
 Teache them their Being's date, its Use and End,
 And to immortal Life their Hopes extend,
 How great the triumph! – But to whom assigned?
 What Nation rise The Teachers of Mankind'?³⁵

Maar ook in de beschouwingen die de wilde blijven idealiseren treden veranderingen in min of meer dezelfde richting op. Voor de Frans georiënteerde Engelse Jacobijnen gaat hij steeds meer lijken op 'the virtuous young radical'. 'He is severe with the nobility, sneers at laws and disbelieves in private property'.³⁶

Hij helpt de armen, spaart het leven van zijn vijanden en bemint tegen allen in de dochter van de baron, bij wie zijn vader tuinman is.

Hier is het beeld duidelijk positief en heeft het een kritische functie tegenover eigen samenleving, maar ook hier wordt verder gezweven over vrije zeden. De jonge radikaal zoekt niet het genot, hij zoekt de deugd.

De aangegeven veranderingen en verschuivingen aan het einde van de 18de eeuw – van twijfel naar geloof in eigen beschaving, van een openlijke beschrijving en bewondering naar afkeer en bedekking van de vrije zeden, van idealisering naar een denigrerende én praktische beschrijving van vreemde volken – lijken samen te gaan met het succes waarmee de burgerlijke lagen de strijd voeren tegen de aristocratie in eigen land en de heersende groepen elders in de wereld, een strijd, die steeds meer in hun voordeel beslist wordt. Dit geldt vooral Engeland. Daar winnen de kooplui en industriëlen sneller en gemakkelijker aan sterkte dan elders.

De afstand tussen de aristocratie en hen is er kleiner, de onderlinge assimilatie verloopt hechter. 'The moral earnestness of Methodism' raakt tegen het einde van de 18de eeuw in de mode bij de 'nobility and gentry'.³⁷

De aristokratische bovenlagen en de burgerlijke middenlagen zijn blijkbaar zo weinig als twee groepen tegenover elkaar gepercipieerd, dat een Engels equivalent van het Franse 'bourgeois' ontbreekt.

Het geldt vooral ook Engeland, omdat van daaruit het meest succesvol de meer oppervlakkige handelskontakten met andere continenten uitgroeien tot het veel ingrijpender proces van kolonialisering.

Het geldt bovendien vooral Engeland, omdat de fysieke bedreiging van Frankrijk ten tijde van de revolutie geprojecteerd kan worden op de radikale ideeën van de Engelse Jacobijnen, die zij aan Franse schrijvers ontleend hadden. Dit laatste is echter niet van doorslaggevend belang. De veranderingen en verschuivingen zetten zich ook na de Franse bedreiging door en dan ook in Frankrijk en elders. De 'edele wilde' gaat zijn voor- en dus zijn tegenstanders verliezen. Omstreeks 1820 zien ook satyrici geen brood meer in hem en verdwijnt

hij – voorlopig – van het toneel.³⁸

Te midden van deze veranderingen in psychische en sociale spanningen ontdekt en introduceert Cook de term 'taboe'. Hij was niet de eerste die vanuit West-Europa Polynesië verkende. Hij was waarschijnlijk evenmin de eerste die het woord hoorde; daarvoor werd het te vaak gebruikt. Toch ontdekte hij het en hij kon het ontdekken, omdat deze veranderingen als psychische en sociale kondities hem de mogelijkheid boden.

Uit de reisverhalen van Cook blijkt dat hij minder gevoelig was dan zijn voorgangers voor de paradijselijke kanten van het leven in Polynesië. Zijn waardering was eerder afwijzend en zijn kijk vooral nuchter. Het lijkt aannemelijk dat deze enigszins verheven en gedistantieerde positie, die in zijn verhalen en ook in zijn praktische en meer wetenschappelijke notities naar voren komt, hem beter dan zijn voorgangers in staat stelde taboes te zien en zich er over te verbazen. Het lijkt verder aannemelijk dat deze zelfverzekerde en rustig constaterende houding op zijn beurt samenhangt met het toenemend maatschappelijk overwicht van burgerlijke lagen, en met de daarmee verbonden doordringing van Westerse belangen in vreemde gebieden die geen lyrische ontboezemingen maar zakelijke informatie vereiste.³⁹

Er blijkt echter nog meer uit zijn verhalen en dan vooral uit de wijze waarop hij taboes ontdekte. Hij kon ze ook ontdekken, omdat hij ze niet begreep. Wat was het geval?

Cook struikelde over taboes omdat ze hem onnut of onredelijk leken, maar ook omdat ze niet op een 'principe' bleken te berusten.

Verboden, zo zou je Cook's opvattingen kunnen interpreteren, kunnen indien niet rationeel te begrijpen, wel de consequenties zijn van een overtuigd, principieel geweten, waarvan hem dan weliswaar niet de 'inhoud' maar wel het 'principe' vertrouwd was.

Dit verklaringsschema werkte echter niet. Hij zag immers hoe de wilden onnutte taboes overtraden, wanneer zij onder de ogen van hun soortgenoten uit waren. Deze puzzel, die niet uitkwam, lijkt van belang en is nader uit te werken.

Afgaande op Cook's gegevens, zou je kunnen zeggen dat taboes in Polynesië gekenmerkt werden in de eerste plaats door het feit dat de verboden onafhankelijk van intenties en omstandigheden geëerbiedigd werden en in de tweede plaats door het feit dat deze eerbiediging in sterke mate werd afgedwongen door de aanwezigheid van groepsgenoten. Taboes lijken – om het in meer technische termen te zeggen – een combinatie van 'moreel realisme' en 'Fremdzwang'.⁴⁰

Afgaande op de wijze waarop Cook met de eilandbewoners omging en – tevergeefs – hun taboes probeerde te begrijpen, krijg je de indruk dat hij in vergelijking met hen een meer 'praktische' kijk had op de legitimiteit van – civiele – verboden, maar tevens geloofde in principiële opvattingen die een

meer absolute geldigheid bezaten en juist ook zonder de aanwezigheid van soortgenoten hun dwingend karakter behielden. Deze kenmerken lijken — om het eveneens in meer technische termen te zeggen — te duiden op een combinatie van een grotere rationaliteit en een sterkere 'Selbstzwang'.⁴¹

Toen Cook met taboes in aanraking kwam, riep het 'moreel realisme' associaties bij hem op met zijn eigen 'Selbstzwang' en deed het 'Fremdzwang' — karakter hem denken aan meer praktische, rationele regels, waarvan je af kunt wijken in afwijkende omstandigheden.

Het typerende van het onbegrip waardoor taboes hem bleven intrigeren, was nu dat beide associaties onderling strijdig waren. Het 'Fremdzwang'-karakter liet zich niet verenigen met zijn eigen 'Selbstzwang' en het 'moreel realisme' niet met zijn praktische kijk.

Het eigenaardige van Cook's ontdekking en onbegrip staat niet op zichzelf, maar komt tot uitdrukking in de reisverhalen en publieke discussie.

De toenemende 'Selbstzwang' en de daarmee verbonden emotionele problemen spreken eerst uit het ideaalbeeld van de 'Edele Wilde' en spreken later — wanneer de 'Selbstzwang' verder verscherpt — uit de afkeer van dezelfde wilde, die dan niet langer 'edel' is.

Deze dubbele ontwikkeling van toenemende rationaliteit en 'Selbstzwang', of anders gezegd van een meer zakelijke kijk 'naar buiten toe' en een grotere terughoudendheid 'naar binnen toe', die elkaar veronderstellen en versterken, tekent zich vooral af onder de burgerlijke lagen. De opkomst van de 'Edele Wilde' in de 17de en zijn populariteit in de 18de eeuw tonen de emotionele problemen van een maatschappelijke laag, die aan de winnende hand is, dankzij de uitbreiding van haar economische functies, waarmee de noodzaak van een grotere rationaliteit en zelfcontrole gepaard gaat. De emotionele problemen worden bovendien extra gekleurd doordat de 'Zweifrontenschicht' naar boven en naar beneden moet 'aanvallen' en 'verdedigen'. De toenemende kritiek op de 'Edele Wilde' en zijn — voorlopige — afgang toont de grotere zelfverzekerdheid en de meer dwangmatige zelf-controle van een laag, die de overhand heeft gekregen. De kritiek toont ook de toenemende rationaliteit die verder wordt afgedwongen door de doorzettende groei en verwevenheid van economische en politieke functies binnen landen en tussen landen, in West-Europa en in de wereld. De ontdekking van taboes past in deze — hier wel zeer in het algemeen aangegeven — langlopende ontwikkeling en dan vooral in de latere fase daarvan.

In de ogen van Cook en zijn tijdgenoten vormden die rare en raadselachtige taboes een afwijking van wat zij als normaal ervoeren. Achteraf gezien maakt de ontdekking van taboes ons duidelijk waarin Cook en zijn tijdgenoten afwaken van en zich verheven voelden boven de Polynesische eilandbewoners.

In de 19de eeuw krijgt het woord 'taboe' in West-Europa sterker denigrerende functies. Het gaat — in negatieve vorm — het geloof in de superioriteit van

eigen beschaving uitdrukken, maar het wordt tevens gebruikt om deze beschaving te bekritisieren. Het woord blijkt een mes te zijn, dat aan twee kanten snijdt.

Noten

- 1 Vgl. J. Blokker, R. Ferdinandusse en D. Frenkel Frank, *Zoishettoevalligook nogeenseenkeer*, Amsterdam 1966, p. 7.
- 2 Vgl. I. Swelheim, *Het taboe in onze realiteit*, Den Haag 1968; en H. M. M. Fortmann, *Oorsprong en functie van het taboe*, *Maanblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, juni 1969, pp. 228-235.
Sigmund Freud was de eerste die, in 'Totem und Tabu' (1909), expliciet de overeenkomsten tussen 'primitieve' taboes en 'moderne' neurotische problemen aangaf, maar de verschillen veronachtzaamde.
- 3 Het begrip 'Algemeen Menselijk Patroon' is afkomstig van Jan Romein, vgl. 'Eender en Anders, twaalf Essays', Amsterdam 1964, p. 63. Hij lanceerde het om aan te geven hoe de Westeuropese beschaving niet de vorm van het menselijk leven uitmaakt, maar eerder een afwijking daarvan vormt. In deze functie heeft het begrip een duidelijk didactische en wellicht pedagogische waarde. Het nadeel is echter, dat ook deze voorstelling van zaken gevangen blijft in een tweedeling: Het patroon versus de afwijking. Alleen de woorden zijn verwisseld. De feitelijke, graduele overeenkomsten en verschillen in ontwikkelingsniveau tussen vroegere en huidige samenlevingen wordt geen recht gedaan en gemakkelijk uit het oog verloren.
- 4 *The Journals of Captain James Cook On his Voyages of Discovery*, ed. J. C. Beaglehole, Cambridge 1967, vol. III. *The Voyage of the Resolution and Discovery, 1776-1780, Part One*, p. 129.
- 5 James Cook, *A Voyage to the Pacific Ocean*, vol. III, Dublin 1893, p. 40; geciteerd in Franz Steiner, *Taboo*, 1e ed. 1956, in *Pel. Bks.*, 1967, p. 23.
- 6 Vgl. Th. van Baaren, *Wij mensen*, Utrecht 1960, p. 125.
- 7 *The Journals of Captain James Cook*, id., p. 153.
- 8 Steiner, id., p. 26.
- 9 *The Journals of Captain Cook*, id., p. 129.
- 10 Steiner, id., p. 22.
- 11 Id., p. 24.
- 12 Id., p. 24.
- 13 Bernard Smith, *European Vivion and the South Pacific 1768-1850*, Oxford 1966, *passim*.
- 14 Id., p. 25.
- 15 16, 17 en 18 Denis Diderot, *Supplement au Voyage de Bougainville*, (1e ed. 1796) avec une introduction par Gilbert Chinard, Paris 1935, p. 38.
- 19 Id., p. 58.
- 20 21, Smith, id., p. 22.
- 22 Arthur O. Lovejoy, *The great Chain of Being*, Cambridge, Mass. 1936.
- 23 Vgl. Norbert Elias, *Ueber den Prozess der Zivilisation*, 2 Bnd. 1e Aufl. 1939, 2e Aufl., Bern 1969, Bnd. I, p. 21 e.v.
- 24 Vgl. Peter Gay, *The Enlightenment*, 2 vol 1e ed. 1970, gecit. paperback ed., London 1973, Vol. II, *The Science of Freedom*, p. 93.
- 25 Id., p. 4.
- 26 Smith, id., p. 27.

- 27, 28, 29 H. N. Fairchild, *The Noble Savage, a study in romantic naturalism*, New York 1928, p. 106.
- 30 Smith, id., p. 102/3.
- 31, 32 Fairchild, id., p. 331.
- 33 Smith, id., p. 32.
- 34 Id., p. 106.
- 35 Id., p. 32.
- 36 Fairchild, id., p. 161.
- 37 Smith, id., p. 106.
- 38 Fairchild, id., p. 364. De 'Edele Wilde' verdwijnt voorlopig van het toneel. Zoals bekend leeft de belangstelling in de tweede helft van de 19e eeuw weer op. Denk aan Gaugin.
- 39 De reizen van Cook en anderen waren dan ook geen ondernemingen van avontuurlijke zonderlingen, maar goed uitgeruste en officiële expedities, waarvan het wetenschappelijk, economisch en politiek belang terdege werd beseft.
- 40 Het begrip 'moreel realisme' heb ik ontleend aan J. Piaget/B. Inhelder, *De psychologie van het kind*, Rotterdam 1972, p. 121. De woordkeus is niet erg gelukkig. Het bijvoeglijk naamwoord 'moreel' doet denken aan een sterke persoonlijke internalisatie, van verboden, terwijl dat hier juist niet het geval is. Misschien zou 'verbods-realisme' beter zijn.
- Het begrip 'Fremdzwang' heb ik ontleend aan Norbert Elias, *Ueber den Prozess der Zivilisation*, passim, maar vooral het laatste hoofdstuk van dl. II. Ik heb geen goed Nederlands equivalent kunnen bedenken. Piaget gebruikt het begrip 'heteronomie', maar dat is lang niet zo pregnant. Beide begrippen — 'moreel realisme' en 'Fremdzwang' — drukken twee kanten uit van wat Max Weber 'traditioneel handelen' noemde en Emile Durkheim omschreef als 'mechanische solidariteit'. Ik heb de indruk, dat deze twee kanten niet altijd onderscheiden, nich expliciet gecombineerd worden.
- 41 Het begrip 'Selbstzwang' heb ik eveneens aan Norbert Elias ontleend. Ook hij wijst er op hoe een sterkere rationalisering samengaat en samenhangt met een sterkere zelfcontrole of nog anders gezegd hoe ego- en superego-functies sterker worden en tevens meer van elkaar differentiëren. Hij zegt het zo: 'Die Rationalisierung des Verhaltens ist ein Ausdruck für die Auszenpolitik der gleichen Ueber-ich-Bildung, deren Innenpolitik in einem Vorrücken der Schamgrenze zum Ausdruck kommt (Ue.d.P., dl. II, p. 401).
- De invloed van Freud spreekt duidelijk uit de gebruikte terminologie. Een verschil is, dat hier de begrippen geen algemeen a-historische betekenis hebben, maar er toe dienen om psychische ontwikkelingen in de geschiedenis te karakteriseren. De samenhangende begrippen rationaliteit en 'Selbstzwang' sluiten enigszins aan bij wat Max Weber 'doelrationeel' en 'waarderationeel' handelen noemde en Emile Durkheim omschreef als 'organische solidariteit'.